

УДК 364.2

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1112>**А. А. Кравченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8429-2183>*доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету***М. В. Ліпін**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7260-8398>*доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету,
провідний науковий співробітник
Інституту обдарованої дитини НАПН України*

ВАРІАЦІЇ ІНКЛЮЗІЇ ТА ЕКСКЛЮЗІЇ В АЛЬТЕРНАТИВАХ ЕКОНОМІКИ, ПОЛІТИКИ І ОСВІТИ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Дискурс інклюзивної освіти часто розгортається нібито всупереч принципам інклюзії – ізольовано від проблем політики, економіки і суспільства. Про інклюзивну освіту говорять, як про дещо відокремлене і спеціалізоване, тобто таке, що безпосередньо виключене з кола загальних питань про сутність освіти та її обумовленість логікою розгортання політичного і соціально-економічного розвитку суспільства. З точки зору описаної позиції стає можливим розмірковувати про інклюзивну освіту, незважаючи на ексклюзивність і закритість існуючого суспільства, оминаючи метаморфози цінностей та ідентичності в інформаційному світі або ігноруючи, наприклад, кризовий стан загальної системи освіти взагалі.

На нашу думку, адекватно осмислити сутність інклюзивної освіти неможливо поза економічним і політичним контекстом її здійснення. Інтерпретація і практична реалізація принципів інклюзивної освіти залежить від характеру міжособистісних зав'язків у певному соціумі та від визначення ролі і значення освіти у ньому. Наприклад, конкретні форми імплементації принципів інклюзії в школі, явно або ні, визначаються мірою відкритості і демократичності певного суспільства, точніше, конфігурацією співвідношення у ньому інклюзії та ексклюзії. Розвиток дискурсу інклюзивної освіти передбачає звернення до контексту функціонування інклюзивних економічних і політичних інститутів. Урешті-решт, інклюзивну освіту неможливо адекватно осмислити поза відкритим та інклюзивним суспільством, яке одночасно постає її передумовою і метою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У наш час наратив інклюзії перетворюється на один із основних трендів соціально-гуманітарної думки. З'являються дослідження, присвячені інклюзивній освіті та інклюзивному суспільству,

серед яких варто зазначити праці З. Баумана, О. Будник, Л. Виготського, І. Гевко, Е. Гідденса, Ю. Найду, Т. Сак, Д. Мітчела, Дж. Томаса, А. Колупаєву, Р. Левітаса, Н. Лумана, О. Шеманова, К. Ніхолма, Л. Флоріан, Д. Ліндсей, П. Реткліфа, О. Таранченко, Дж. Корбет, К. Месью. Важливе значення для нашого дослідження мають ті праці, в яких відзначається важливість дослідження інклюзивної освіти в контексті соціальних процесів. «Я вважаю, – писав з цього приводу Д. Мітчел, – що успіх інклюзивної освіти залежить від того, чи розглядається вона як частина системи, у якій школа є ланкою більшої системи (суспільства)...» [6, с. 37].

У джерелах, присвячених проблемам інклюзії наголошується значення культурних, політичних та економічних чинників у визначенні способів, шляхів і форм рівності та інклюзивності як в освіті, так і в суспільстві в цілому. Освіта постає вихідним моментом для розбудови інклюзивного суспільства, якщо вона «розглядає різноманітність учнів не як проблему, а як виклик, що потребує виявлення індивідуального таланту в усіх видах та формах і створення умов для його процвітання» [28]. Саме різноманітність і рівність постають необхідними передумовами формування сталого суспільного розвитку, а інклюзія – його необхідною передумовою. «Оскільки освіта не може мати високу якість, якщо вона не інклюзивна, суспільство не може бути стійким, якщо воно когось виключає» [29, с. vi].

У дослідженнях Д. Аджемоглу, Дж. Робінсона, Д. Нортона, К. Уорда, Б. Дудлера, С. Джонсона, П. Мутура, Ж. Рансьєра, Ш. Муффа, А. Янг розглянуті різноманітні параметри розвитку політичної та економічної інклюзії та ексклюзії.

Метою статті є розгляд інклюзивної освіти як важливої передумови розвитку інклюзивного сталого суспільства у її обумовленості логікою функціонування політичних та економічних інститутів.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи важливе значення, яке у становленні доби Модерну мав вільний ринок, більшість наративів інклюзії віднаходять підґрунтя для власної легітимізації саме в економічній сфері. Формування системи, яку в свій час М. Вебер описав як «сучасний капіталізм» [3, с. 27], безпосередньо пов'язано із поширенням принципів інклюзії – процесом включення всіх верств населення до економічної діяльності. Одночасно на іншому боці цього процесу відбувався перехід від підданства до громадянства, що супроводжувався включенням широких верств населення до участі у політичному житті.

Формування і розвиток капіталізму обов'язково супроводжується демократизацією політичного режиму. Ще К. Маркс описував капіталізм як потужний засіб емансипації людини та знищення різноманітних бар'єрів. «Всі застигли, заіржавілі відносини з їх світою з давніх-давен шанованих уявлень і поглядів руйнуються, всі новоутворені старіють ще до того, як встигнуть закріпитися. Все станове і застигле випарюється, все святе оскверняється, і люди, нарешті, змушені подивитись тверезими очима на своє життєве становище, на свої взаємні відносини» [5]. Отже, динамічність капіталізму змушує його виходити за власні межі, примушує бути капіталізмом для всіх, включити все в систему товарно-грошових відносин. Виходячи з іманентної логіки розвитку і функціонування вільного ринку, використання ним риторики інклюзії стає цілком природним. Проте постає питання, чи може капіталізм бути дійсно інклюзивним і яку роль у його ефективному функціонуванні відіграє ексклюзив?»

Розвиток капіталістичної економіки відбувається через руйнування засад традиційного суспільства, як перехід від соціального «порядку обмеженого доступу» до «порядку відкритого доступу», головною рисою якого стає знеособлена політична та економічна конкуренція. Згідно з поглядами Д. Норта, «порядок відкритого доступу» потребує існування постійно існуючої держави та політичного контролю над насиллям і має наступні характеристики: широко розповсюджений набір переконань про включення і рівність всіх громадян, відсутність обмежень брати участь в економічній, політичній, релігійній та освітній діяльності, відкрита для всіх підтримка організаційних форм будь-яких видів діяльності, інститулізацію принципу верховенства права, знеособлений обмін [23, р. 114].

На думку Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, рівність і включення до економічної та політичної діяльності є запорукою ефективного розвитку суспільства. У своїх працях дослідники доводять, що економічний успіх країн залежить від специфіки наявних інститутів, які визначають правила і стимули функціонування вільних ринків. [1] *Ін-*

клюзивні інститути дозволяють та заохочують до участі великих прошарків населення у економічній діяльності. «Інклюзивні економічні інститути» не просто дозволяють, а й стимулюють населення до участі у економічній діяльності, «яка дає змогу розкрити їхні таланти й уміння, зробити вибір за власним бажанням» [1, с. 68]. Обов'язковими елементами «інклюзивних економічних інститутів», згідно з Д. Аджемоглу та Дж. Робінсоном, виступає підтримка приватної власності, неупереджена система права і рівні можливості для усіх громадян в економічній діяльності, конкурентне середовище, гарантована можливість відкривати бізнес та вільно обирати свій кар'єрний шлях.

Інклюзивні ринки стають рушіями процвітання та починають працювати на користь усіх прошарків суспільства, якщо вони спираються на технологічне вдосконалення та широкий доступ до освіти. «Здатність економічних інститутів скеровувати на підвищення добробуту потенціал інклюзивних ринків, заохотити технологічні інновації, інвестувати в людей і мобілізувати таланти й уміння більшості є критичною для економічного зростання» [1, с. 70]. Отже, економічний розвиток вимагає вдосконалення технологій та розвитку людей, які здатні застосовувати їх у різних сферах соціально-економічного життя. Для власного відтворення ринкова економіка змушена використовувати широкий доступ до освіти, щоб формувати затребуваний тип індивідів із необхідними компетенціями.

Проте результати економічного зростання, технологічного розвитку та освіти можуть використовуватися на користь вузьким прошаркам суспільства. В такому випадку формуються інститути, що працюють виключно на користь вузьких верств населення. Такі «екстрактивні» інститути, на думку Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, створені для відбирання доходів і благ в однієї суспільної групи на користь іншої [1, с. 70].

Необхідно враховувати, що економічні інститути не є самодостатніми, вони спираються на політичні рішення, а політика, зі слів дослідників, визначає, хто має владу в суспільстві і для досягнення яких цілей ця влада буде використовуватися. Відкриті та інклюзивні економічні інститути постають на фундаменті, що утворюється інклюзивними політичними інститутами. «Такі політичні інститути ускладнюють також узурпацію влади та руйнування основ інклюзивних інститутів. Ті, хто контролює політичну владу, не можуть легко використовувати її для встановлення екстрактивних економічних інститутів задля власного збагачення. Інклюзивні економічні інститути створюють справедливий розподіл ресурсів, підтримуючи існування інклюзивних політичних інститутів» [1, с. 75], – писали з цього приводу Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон.

Отже, в сфері політики визначається, які і на чію користь економічні інститути будуть діяти у певному суспільстві. Інклюзивні політичні інститути діють на користь максимально більшої кількості громадян, у той час як екстрактивні інститути діють на користь тієї групи людей, в руках яких сконцентрована політична влада. Для існування інклюзивних політичних інститутів необхідною є наявність *плюралізму і монополії на насильство*. «Політичні інститути, які є достатньо централізованими й плюралістичними, ми називатимемо інклюзивними політичними інститутами. Коли одна з цих умов слабшає, такий політичний інститут стає екстрактивним» [1, с. 74]. Отже, утворення екстрактивних або інклюзивних економічних інститутів визначається ефективністю політики.

Із наведених вище міркувань стає очевидним фундаментальна роль принципів інклюзії у формуванні порядків відкритого доступу, які передбачають широке включення індивідів у соціально-економічні та політичні процеси. Доба Модерну інституалізує принципи інклюзії як засадничі для економічного і політичного життя, що робить передбачуваним світ спільного існування для максимально великої кількості громадян. Інституалізація різноманітних сфер соціально-економічного та політичного функціонування супроводжує перехід від «природної держави» до порядків відкритого доступу. Інститути визначають «правила гри» в суспільстві, норми і межі людської активності [7, с. 17]. Звідси простежується тісний взаємозв'язок між розквітом ринкової економіки та пробудженням інтересу до природи і функціонування норм і цінностей. Можна стверджувати, що епоха раннього капіталізму є епохою посиленої нормалізації соціуму.

Інститути трансформують «неергодичний світ» (non-ergodic world) [23, р. 13] у більш прогнозовану і передбачувану соціальну структуру, яка продукується за рахунок *норм і правил*, що визначають набір альтернативних можливостей для поведінки. Але, зрештою, для того, щоб в умовах «неперсоніфікованого обміну» ця соціальна структура залишалась передбачуваною, необхідним є ефективний зовнішній контроль. «Здійснення контролю третьою стороною означає розвиток держави як примусової сили, здатної ефективно здійснювати нагляд за правами власності і забезпечувати дотримання контрактів. Проте на сучасному рівні знань нам невідомо, як створити таку державу» [7, с. 82]. Отже, робота політичних інститутів далеко не завжди визначається функціональною і знеособленою логікою дотримання контрактних зобов'язань. Монополія держави на насилля може використовуватися в інтересах окремих людей або певної групи за рахунок усіх інших. Відтак, стає очевидним, що не будь-який політичний режим

може відігравати роль фундаменту для формування інклюзивного суспільства.

Варто зазначити, що норми і «правила гри» можуть бути дієвими навіть за відсутності зовнішнього контролю. За допомогою державної влади їх можна встановлювати, змінювати і контролювати, але більш ефективною є робота невидимої культурної влади нормалізації, яка інтегрує індивідів через включення та виключення. Справа у тому, що норма завжди є носієм владної претензії, спосіб виправдання виконання влади. Процедура нормалізації пов'язана з класифікацією і контролем над масами. Вона завжди здійснюється в єдності інклюзії та ексклюзії. Звичайно, норма відділяє «нормальне» від «ненормального», проводить межу між ними і через це, виключає тих, хто не вписується у неї. Проте, водночас, норма утворює центр тяжіння, навколо якого гуртується спільне існування індивідів, які сприймають виключення як стимул для ще більшої нормалізації та інтеграції. «Вони» – ті, хто не вписується в норму, демонструють «нормальним» важливість їх відмінності, що забезпечується за допомогою соціальної інтеграції. Таким чином, норма здійснюється через діалектику інклюзії та ексклюзії. Відповідно інклюзії, необхідно розуміти як «форму, внутрішній (інклюзивний) бік якої характеризується як шанс на соціальне визнання осіб, а зовнішній бік залишається немаркованою. Інклюзія існує лише тоді, коли можлива інклюзія» [21, р. 71].

Взаємна обумовленість інклюзії та ексклюзії демонструє обмеженість визначення норми тільки як механізму репресивного виключення. Для доби Модерну норма виключає індивіда тільки для того, щоб знову включити «ненормального» до дисциплінарних практик перетворення. Функцією норми, як писав з цього приводу М. Фуко, не є виключення. «Навпаки, вона незмінно пов'язана з позитивною технікою втручання і перетворення, з нормативним проєктом» [9, с. 73]. Однією з таких практик виступає система масової освіти, яка через кореляцію і класифікацію здійснює дисциплінування індивідів відповідно до вимог суспільної диференціації. Згідно з логікою нормалізації інклюзивна освіта утворює простір для виявлення одних здібностей індивідів та приховує, виключає інші як несуттєві.

Норми, правила і цінності, які супроводжують формування капіталістичної системи на її ранніх етапах, в результаті внутрішніх суперечностей поступово втрачають свою функціональність. Революційний потенціал інновацій, які безперервно виштовхують капіталізм за власні межі, спрацьовує не тільки у сфері технологій або способів виробництва, не менш потужно «креативне руйнування» репрезентує свою дієвість у сфері норм, правил і цінностей, у просторі перетворень соціальних інститутів. Постмодерністська декон-

струкція цінностей і норм, що відбувається в ім'я емансипації людини, її звільнення від владних претензій «правил гри» не призводить до автоматичного зростання рівня інклюзивності сучасного суспільства. Справа у тому, що поступ культури модерну та постмодерну не протистоїть нормалізуючій логіці капіталізму, а репрезентує суперечливу логіку його розвитку [17]. На будь-якій стадії свого становлення соціум прагне відтворити себе за допомогою освіти через формування відповідного суб'єкта. При переході від феодалізму до суспільства Нового часу відбувся перехід від ієрархічних відносин до функціональних. Якщо, як вважав Н. Луман, середньовічне суспільство визначається через родинні зв'язки, то сучасне суспільство включає та виключає індивідів на основі функціональних систем, які формально передбачають можливість включення для кожного, але в реальності виключають тих осіб, що не відповідають їх вимогам. «Тільки на цьому рівні, – як писав Н. Луман, – суспільство щільно інтегроване, але у негативному ключі. А сучасні цінності, такі, як: рівність і свобода – є прикриттям для збереження ілюзії невинності, рівність як рівні можливості та свобода як допущення індивідуальної (а не суспільної) атрибутції» [21, р. 70].

Отже, формування капіталістичної системи відбувається за умови створення відкритого доступу до економічної та політичної діяльності. Ця система живиться через руйнування різноманітних соціально-політичних і культурних бар'єрів і з часом набуває глобального характеру. На цьому рівні, властивий ринковій економіці функціональний код включення/виключення, проникає у всі сфери соціально-культурного буття. Комодифікація соціуму підпорядковує функціональному коду усі сфери культури, науки, мистецтва, освіти і політики. Нормативно-інституційна криза перерахованих сфер, яка стала предметом багатьох наукових праць [14], демонструє послаблення інституційної структури капіталістичної системи та свідчить про деградацію її політичної основи. Як стверджують з цього приводу З. Бауман та Л. Донскіс, за останні десятиліття в Європі економічні критерії включення/виключення отримали остаточну перевагу над політичними або етичними. «Якщо придивитися уважніше, що відбувається в Європі, то це технократична революція. Десять-двадцять років тому головне було довести, що країна представляє демократію, щоб отримати право на вступ до клубу. Тоді важливими були цінності й зобов'язання. Тепер, схоже, ми вступаємо в нову стадію світової політики: сьогодні реально важить фінансова дисципліна (чи придатна країна до фіскального об'єднання) та економічна поведінка» [2, с. 67].

У контексті зазначених міркувань окреслюється специфічність функціонування принципів інклюзії ринкової економіки, яка ефективно *ін-*

тегрує індивідів у єдине ціле, проте здійснює це ціною пристосування конкретно-всезагальних вимірів людської сутності до вимог абстрактно-загальної єдності. Функціональний код включення/виключення діє автоматично, утворюючи для пристосованих можливості самореалізації і визнання цінності їх *особистості*, а для непристосованих залишаючи можливість функціонування в якості *тіла* [21, р. 76]. Економічні інститути вільного ринку передбачають вписування індивідів у готове функціональне середовище, «правила гри» якого вже задані і повинні бути прийняті до виконання. Соціальна єдність в такому випадку передує багатоманітності особистих проявів. Якщо людина хоче бути включеною до цього середовища і бути успішною у ньому, вона повинна грати за визначеними правилами, в іншому випадку вона буде виключеною.

В інформаційному світі «правила гри» розмиваються внаслідок кризи, коли інституційний порядок піддається «креативному руйнуванню» і утворює нові перспективи для інклюзії. З часом новоутворений соціально-економічний порядок знову застигає і за допомогою функційного коду включення/виключення певна частина населення виявляється включеною в економічні процеси, а інша виключається з них, позбавляється голосу в публічному просторі і часто стає невидимою. Індивіди, які в результаті підривних інновацій були піддані процедурі ексклюзії, утворюють маргіналізовані «людські залишки» [12, р. 30], які з часом втрачають майже всі можливості бути включеними у турбулентні мережі інформаційно-цифрового світу.

Проблема розуміння ролі інклюзії в сучасному суспільстві полягає у тому, що вона оприявнюється на фоні одночасного розгортання двох протилежних процесів. Згідно з одним із них сучасна економіка, як ніколи раніше, прагне бути інклюзивною. Набуває поширення дискурс інклюзивного капіталізму, інклюзивної економіки [18] та інклюзивного зростання [19]. Проводяться дослідження, згідно з якими інновації та інклюзивність містяться в основі відновлення економіки [30], а гендерна або етнічна різноманітність корелюють з більшою імовірністю успішності. Відтак можна зробити висновок, що захоплення різноманітності, інклюзивної культури та лідерства в постіндустріальній економіці виступає важливою конкурентною перевагою [16, р. 47], яка дозволяє людям як проявити себе, так і згуртуватися в команді [25].

Одночасно «пізній капіталізм» демонструє зростання небаченої раніше нерівності. Кінець ХХ і початок ХХІ ст. продемонстрували, що багатство, яке накопичується у верхніх прошарках суспільства, не бажає проникати униз і робити інших людей більш багатими, щасливими або більш впевненими у своєму майбутньому та май-

бутньому своїх дітей [13, р. 5]. У наш час класичний «організований капіталізм» трансформується у «дезорганізований капіталізм» [20], який дезорганізує усе навколо і все більш виразніше набуває шокової форми [26]. У хоатизованому світі, викликаний економічними причинами «шок майбутнього», про який колись писав Е. Тоффлер, стає вже звичайною річчю. Проте сьогодні нездатність швидко вписатися у цей динамічний новий порядок прирікає окремих індивідів та цілі країни на виключення з глобальної капіталістичної системи. Відтак, однією з найбільших проблем, з якими стикається світ сьогодні, стає зростаюча кількість виключених з повноцінної участі в економічному, соціальному та культурному житті громадян. В результаті таке суспільство не може бути ні ефективним, ні безпечним [24, р. 3].

Необхідно враховувати, що на одному полюсі глобалізованого світу інклюзія проявляється не тільки як цінність, а й як інституалізована сила, у той час як на іншому вона залишається абстрактною зовнішньою цінністю, що в реальності приховує виключення і відчуження людей. Зазначене постає результатом функціонування глобального розподілу праці в інформаційному світі. Спираючись на інформаційні технології, глобальна економіка дозволяє легко долати державні, культурні або навіть інституційні кордони, внаслідок чого різні регіони, країни та народи в різній мірі виявляються залучені до розподілу результатів її діяльності, отримують різні долі прибутку на глобалізованих ринках. Попри розмови про відкритий доступ і конкуренцію для глобалізованої економіки характерними залишаються асиметричність і ексклюзивність. Згідно з авторитетною думкою Е. Кастельса, для «інформаційного капіталізму» характерними є взаємозв'язок, асиметрія, регіоналізація, зростаюча диверсифікація кожного регіону, вибіркова включеність, сегментація, що призводить до виключення, та надзвичайно мінлива геометрія. «Таким чином, – робить висновок дослідник, – нова глобальна економіка є високодинамічною, ексклюзивною і одночасно високонестабільною системою з точки зору власних меж» [4, с. 114].

Отже, реалізація принципів інклюзії всередині «розвинених країн» обертаються процесами виключення інших регіонів глобалізованого світу. Те, що на рівні ідеології формально стверджується як відкритість, рівність та справедливість, на рівні повсякденних соціальних стосунків виключається із цього процесу внаслідок непередбачуваності і мінливості глобальної економіки. Проте широко розповсюдженою є ситуація, коли, незважаючи на положення індивідів або суспільств відповідно до функціонального коду включення/виключення, всі вони змушені приймати існуючий соціально-економічний порядок як незалежну від їх зусиль даність. У цьому контексті немож-

ливим залишається досягнення дійсної інклюзії, яка вимагає здійснення переходу від економічних до політичних інструментів. Навіть обговорення питань нерівності в сучасному світі не може обійтися без звернення до сфери політики, до міркувань про політичні важелі розподілу результатів ефективно працюючих ринків. Необхідно розглянути механізми забезпечення здійснення принципів інклюзивного суспільства в умовах глобалізованої ринкової економіки, коли ті, хто включені у соціально-економічні процеси, так само як і ті, хто виключений з них, не виступають політичними суб'єктами, адже вони не включені у полеміку про всезагальне, а отже, не залучені до процесу конституювання політичної спільноти.

Як вже зазначалося, інклюзивна економіка не може ефективно діяти поза інклюзивними політичними інститутами. Іншими словами, проблеми інклюзивного суспільства можуть бути вирішені тільки політичним шляхом. Причому інклюзія не є чимось зовнішнім по відношенню до політики, яка від початку своєї артикуляції як сфера конституювання публічного простору у Стародавній Греції постійно вирішує питання інклюзії та ексклюзії. Тим більше це має відношення до демократичної політики, для якої ці питання є засадничими.

Демократичний політичний режим передбачає оприявлення інклюзії та рівності, відтак політичні рішення вважаються легітимними і морально виправданими тільки за умови, якщо ті, хто повинен їх дотримуватися або підлаштовуватися до них, брали участь у їх формуванні. Але в реальному житті демократична політика часто поступається місцем режиму управління суспільством, коли питання суспільних цілей поступається місцем питанням засобів збереження існуючого стану речей, а більшість людей виявляються виключеними з простору прийняття рішень. У таких умовах відбувається деструкція публічного простору і, як наслідок, перетворення громадян на споживачів і виконавців управлінських рішень політичних еліт або експертів.

Демократична політика не вибудовується на основі економічної моделі політичного, яка трактує її як суспільний договір раціональних індивідів [22, р. 40–50]. Адже демократія не є природним процесом, що включає громадянина внаслідок простого факту його народження. Вона вимагає спроможності репрезентувати себе у публічному просторі спільних справ. Відтак питання освіти постає політичним питанням *par excellence*, адже воно дає змогу вирішити, як узгодити порядок, який не пригнічує, зі свободою, якою не зловживають [10, с. 25]. Рішення згаданої проблеми стає можливим, якщо демократію розуміти як спільноту освічених людей. «Демократія – це політичний устрій, за якого всі або більшість дорослих є

людьми доброчесності, і оскільки доброчесність, здається, вимагає мудрості, то режим, в якому всі дорослі люди або ж їх більшість доброчесні і мудрі, або режим, в якому всі або більшість дорослих розвинули свій розум до високого ступеня, або раціональне суспільство. Демократія, одним словом, передбачає існування аристократії, яка розширилася до всеосяжної аристократії» [11, с. 311–312].

Як стверджує американська дослідниця А. Янг, існує два типи політичної ексклюзії: *зовнішня* (external) і *внутрішня* (internal) [31, р. 53]. Зовнішнє виключення за межі політичного процесу практикується від початку зародження людського суспільства. Воно виступає передумовою конституювання єдності спільноти за допомогою проведення розрізнення між «своїми» та «чужими». Саме тут, згідно з поглядами К. Шмітта, відбувається формування політичного простору через розподіл на «друзів» і «ворогів» [22, р. 55–56], тобто, на тих, хто включений у політичну єдність, і тих, хто виключений з неї.

Коли говорять про людську історію як рух послідовної емансипації, його уявляють, як процес подолання бар'єрів, що виникають внаслідок зовнішнього виключення. Руйнування гендерної, расової або майнової нерівності відноситься саме до прикладів подолання «зовнішньої ексклюзії». Одночасно вважається, що руйнування бар'єрів повинно призводити до встановлення консенсусу і гармонії в суспільстві. Менш помітними є ситуації, які А. Янг називає *внутрішнім виключенням та включенням* [31, р. 55], тобто, ситуації, пов'язані зі способами і можливостями громадян проявляти себе в публічному просторі. Як наголошує дослідниця, «зовнішня ексклюзія» є більш вагомим проблемою, ніж «внутрішня ексклюзія», але остання постає менш помітною і менш дослідженою. З нашої точки зору, зовнішнє виключення можна було б вважати більш важливим в кінці XIX ст. і першій половині XX ст. Натомість у XXI ст., коли формальна рівність прав і обов'язків громадян стає загально визнаним фактом більш дієвими способами виправдання і утвердження нерівності стає «внутрішня ексклюзія», пов'язана із зразками мислення, світосприйняття і висловлювання. Для нашого дослідження розрізнення внутрішніх та зовнішніх способів включення та виключення набуває важливого значення в контексті проблем інклюзивної освіти.

Сьогодні неможливо приєднатися до різноманітних мереж інформаційного суспільства поза розвитком когнітивних та креативних здібностей особистості. Ось чому школа повинна вчити мислити або вчити вчитися, адже вона повинна готувати людину до невідомого, а не вписувати її у наперед визначені соціальні ніші. У просторі, де панують мобільність, прискорення і невизначена плінність, здатність людини перелаштовувати за-

сади спільного з іншими існування, перетворюється на передумову збереження культурної спадщини минулого, і сталого та інклюзивного поступу у майбутнє. Інклюзія не можлива як індивідуальний процес, вона потребує такої міжсуб'єктної взаємодії, яка визначається сутністю спільної справи, а не заданими «правилами гри». Для того щоб людська індивідуальність набула визнання як особистість, вона повинна бути включеною у змістовне спілкування і взаємодію з іншими особистостями. Разом з іншими, не схожими на неї людьми, вона повинна наново розгорнути єдність людської спільноти. І тут демократичний політичний процес по суті співпадає з можливістю здійснення інклюзивної освіти *як освіти для всіх*.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Демократична політика виступає необхідною передумовою здійснення інклюзивної освіти та демонструє модель реалізації демократичного включення і виключення без розгортання антагонізму та відчуження. Політика, на відміну від управління суспільством, не спирається на існування інституалізованої єдності, яка демонструє інклюзивні параметри і приховує ексклюзивні. Публічний простір не існує, як дещо наперед задане, він постійно наново встановлюється спільною участю громадян у загальних справах. У ньому розподіл між «своїми» і «чужими» ніколи не буває остаточним і не перериває символічної єдності, яка забезпечує продовження можливості взаємодії і комунікації з приводу спільного існування. В такому випадку демократична політика ніколи не буває даністю, вона – це завжди завдання, що стоїть перед освіченими громадянами [15]. Інклюзивна демократія, як і інклюзивна освіта, – це виклик, який не може бути автоматично вирішений зовнішніми, по відношенню до міжособистісної взаємодії, нормативно-адміністративними актами.

Отже, інклюзивна демократія, на відміну від ринкової економіки, не може бути наперед заданою «правилами гри». Вона перевстановлюється та наново збирається у місці незгоди, полеміки та суперечки – і тому не тотожна одноманітній гармонії суспільного консенсусу, що приховує за зовнішньою позитивністю ексклюзію, нерівність і відчуження. Демократія, так само як і «освіта для всіх», покликана утворити топос оприявлення єдності багатоманітного. Вона має своєю умовою визнання політичної або освітньої спільноти як результату спільних зусиль усіх учасників цих процесів. Там, де спільнота не натуралізується, де її інституалізований двійник не передує живій міжособистісній взаємодії, стає можливою перетворення міжсуб'єктної єдності у відповідності до потреб кожного індивіда. Таким чином, уможливується дійсна інклюзія на відміну від інтеграції в якій багатоманітність віддається в жертву абстрактній злагодженості.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / Пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ: Наш формат, 2016. 440 с.
2. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності / Пер. з англ. О. Буценка. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 280 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілий. Київ: Наш Формат, 2018. 216 с.
4. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
5. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/ch01.htm#ch>
6. Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования. Москва: РООИ «Перспектива», 2011. 138 с.
7. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Пер. с англ. К. Мартынов, Н. Эдельман. Москва: Изд. дом Гос. ун-та. Высшей школы экономики, 2010. 256 с.
8. Флорида Р. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ / Пер з англ. М. Яковлев. Київ: Наш формат, 2018. 302 с.
9. Фуко М. Ненормальные: Курс лекций, прочитанных в Коллеж-де-Франс в 1974-1975 уч. г. / Пер. с фр. А. В. Шестаков. СПб.: Наука, 2005. 432 с.
10. Штраус Л. Преследование и искусство письма. *Социологическое обозрение*. 2012. Т. 11. № 3. С. 12–25.
11. Штраус Л. Что такое классическое образование? *Введение в политическую философию*; пер. с англ. М. Фетисова. Москва: Логос, Праксис, 2000. С. 310–316.
12. Bauman Z. Wasted lives: Modernity and its outcasts. Cambridge: Polity, 2004. 152 p.
13. Bauman Z. Does the richness of the few benefit us all? Cambridge: Polity, 2013. 101 p.
14. Bell D. The Cultural Contradictions Of Capitalism / special ed. New York: Basic Books, 1996. 399 p.
15. Dewey J. Creative Democracy – The Task Before Us. *America's Public Philosopher*. Columbia University Press, 2021. P. 59–66.
16. Dixon-Fyle S., Dolan K., Hunt V., Prince S. Diversity wins: How inclusion matters. New York: McKinsey & Company, 2020. URL: <http://dln.jaipuria.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/1340/1/McKinsey%20Report%20-%20Diversity-wins-How-inclusion-matters.pdf>
17. Jameson F. Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism. Durham: Duke University Press, 1991. 345 p.
18. Schwab M., Malleret T. COVID-19: The great reset. Geneva: Forum publishing, 2020. 280 p.
19. Lagarde C. Economic inclusion and financial integrity – An address to the Conference on Inclusive Capitalism. Speech presented at the Conference on Inclusive Capitalism. 2014. Т. 27. URL: https://www.w-t-w.org/en/wp-content/uploads/2014/05/IMF_Lagarde_Speech_27.5.14.pdf
20. Lash S., Urry J. Economies of Signs and Space. London: Sage, 1994. 360 p.
21. Luhmann N. Globalization or World society: How to conceive of modern society? *International Review of Sociology*, 1997. 7:1, P. 67–79.
22. Mouffe Ch. The Democratic Paradox. London: Verso, 2000. p. 143.
23. North D. C., Wallis J. J., Weingast B. R. Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 308 p.
24. Overcoming exclusion through inclusive approaches in education: a challenge and a vision; conceptual paper. Paris, 2003. 29 p.
25. Peter A. Wuffli. Inclusive Leadership A Framework for the Global Era Zurich. Switzerland: Springer, 2016. 256 p.
26. Stiegler B. Etats de choc: Bêtise et savoir au XXIe siècle. Paris: Fayard; Mille et une nuits, 2012. 360 p.
27. The Global Risks Report 2022, 17th Edition, is published by the World Economic Forum. 116 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf
28. UNESCO. Global education monitoring report, 2020: Inclusion and education: All means all. 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718>
29. UNESCO. Global education monitoring report, 2021: Inclusion and Education: All means all. 2021. URL: <https://en.unesco.org/gem-report/Eurasia2021inclusion>
30. Ward K. People Power: Inclusive Economic Recovery Means Leveraging All of Human Potential. URL: <https://www.oecd-forum.org/posts/people-power-inclusive-economic-recovery-means-leveraging-all-of-human-potential>
31. Young I. M. Inclusion and democracy. Oxford: Oxford University press. 2002. 304 p.

Анотація

Кравченко А. А., Ліпін М. В. Варіації інклюзії та ексклюзії в альтернативах економіки, політики і освіти. – Стаття.

В умовах динамічного прискорення глобалізованого інформаційно-цифрового світу зростає актуальність імплементації принципів інклюзії. Відтак, з'являється необхідність дослідження інклюзивної освіти як важливої передумови розвитку сталого та інклюзивного суспільства. Адекватність осмислення сутності інклюзивної освіти залежить від її дослідження в контексті більш широкої соціальної системи.

Дискурс інклюзивної освіти часто розгортається нібито всупереч принципам інклюзії – ізольовано від проблем політики, економіки і суспільства. Про інклюзивну освіту говорять як про дещо відокремлене і спеціалізоване, тобто таке, що безпосередньо виключене з кола загальних питань про сутність освіти та її обумовленість логікою розгортання політичного і соціально-економічного розвитку суспільства. З точки зору описаної позиції стає можливим розмірковувати про інклюзивну освіту незважаючи на ексклюзивність і закритість існуючого суспільства, оминаючи метаморфози цінностей та ідентичності в інформаційному світі або ігноруючи, наприклад, кризовий стан загальної системи освіти взагалі.

У статті контекстом осмислення інклюзивної освіти виступає ринкова економіка та демократична політика, які обумовлюють формування двох моделей забезпечення єдності суспільства: інтеграції та інклю-

зії. Якщо перша реалізується шляхом пристосування окремого індивіда до функціональних вимог вільного ринку, то друга передбачає пристосування міжсуб'єктної взаємодії до потреб людини. Інклюзивна демократія, на відміну від ринкової економіки, не може бути наперед заданою «правилами гри». Вона перевстановлюється та наново збирається у місці незгоди, полеміки та суперечки – і тому не тотожна одноманітній гармонії суспільного консенсусу, що приховує за зовнішньою позитивністю ексклюзію, нерівність і відчуження. Демократія, так само як і «освіта для всіх», покликана утворити топос оприявлення єдності багатоманітного. Вона має своєю умовою визнання політичної або освітньої спільноти як результату спільних зусиль усіх учасників цих процесів. Там, де спільнота не натуралізується, де її інституалізований двійник не переує живій міжособистісній взаємодії, стає можливою перетворення міжсуб'єктної єдності у відповідності до потреб кожного індивіда. Таким чином, уможливорюється дійсна інклюзія на відміну від інтеграції в якій багатоманітність віддається в жертву абстрактній злагодженості.

Ключові слова: інклюзія, ексклюзія, капіталізм, інклюзивна економіка, демократія, політика, інклюзивна освіта.

Summary

Kravchenko A. A., Lipin M. V. Variations of inclusion and exclusion in alternatives of economy, politics and education. – Article.

The urgency of implementation of principles of inclusion grows in the conditions of dynamic acceleration of the globalized information and digital world. Therefore, there is a need to study inclusive education as an important prerequisite for the development of a sustainable and inclusive society. The adequacy of understanding the essence of inclusive education depends on its study in the context of the wider social system.

The discourse of inclusive education often unfolds allegedly contrary to the principles of inclusion – isolated

from the problems of politics, economics and society. Inclusive education is spoken of as something separate and specialized, i.e. something that is directly excluded from the scope of general questions about the essence of education and its dependence by the logic of the political and socio-economic development of society. From the point of view of the described position it becomes possible to think about inclusive education despite the exclusivity and closedness of the existing society, bypassing the metamorphosis of values and identities in the information world or ignoring, for example, the crisis of the general education system.

In the article, the context of understanding inclusive education is a market economy and democratic politics, which determine the formation of two models of ensuring the unity of society: integration and inclusion. If the first is realized by adapting the individual to the functional requirements of the free market, the second one involves adapting interpersonal interaction to human needs. Inclusive democracy, unlike a market economy, cannot be predetermined by the "rules of the game". It is re-established and reassembled at the point of disagreement, controversy and debate, and is therefore not identical with the monotonous harmony of social consensus, which conceals exclusion, inequality, and alienation behind the exterior positivity. Democracy, as well as "education for all", are designed to create a space for the manifestation of the unity of the diverse. Such unity is based on the recognition of the political or educational community as a result of the joint efforts of all participants in these processes. Where a community is not naturalized, where its institutionalized counterpart does not precede a living interpersonal interaction, it becomes possible to transform intersubjective unity according to the needs of each individual. In this way, real inclusion is possible, as opposed to integration, in which diversity is sacrificed to abstract coherence.

Key words: inclusion, exclusion, capitalism, inclusive economy, democracy, politics, inclusive education.